

Recenzja publikacji: *Śląska fabryka fajek glinianych w Zborowskim. Wyniki badań, studia, konteksty* pod red. Barbary Papaj

Dominik Nowakowski

Polska Akademia Nauk we Wrocławiu

Instytut Archeologii i Etnologii

ORCID: 0000-0003-1735-7463

W 2020 roku nakładem wydawnictwa Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie” ukazała się książka prezentująca wyniki kilkuletnich prac nad wytwórczością fajczarską w miejscowości Zborowskie, w powiecie lublinieckim¹.

Punktem wyjścia podjętych studiów były badania wykopaliskowe w Zborowskim, przeprowadzone w latach 2013 i 2014, w sąsiedztwie zabytkowego budynku, który przyjęło się uważać za relikwiarz dawnej wytwórni fajek. W rezultacie uzyskano kluczowe dane na temat funkcji i chronologii tego obiektu oraz pozyskano bogaty zespół zabytków ruchomych (ponad 66 000), których większość stanowiły fragmenty glinianych fajek. Materiały zostały opracowane i wydane dzięki uzyskaniu w 2019 roku środków finansowych z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Omawiana pozycja to zbiór tekstów przygotowanych w języku polskim, z krótkimi streszczeniami w języku angielskim. Liczący niemal 500 stron wolumin został wydany w twardej oprawie, na bardzo dobrej jakości papierze i w formacie umożliwiającym czytelną prezentację bogatego materiału ilustracyjnego.

Zbiór studiów został poprzedzony krótkim wstępem², w którym uzasadniono potrzebę podjęcia badań nad wytwórczością fajczarską w Zborowskim i scharakteryzowano zawartość poszczególnych rozdziałów.

■ 1 *Śląska fabryka fajek glinianych w Zborowskim. Wyniki badań, studia, konteksty*, red. B. Papaj, Chorzów 2020.

2 B. Papaj, *Słowo wstępne*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 9–11.

Pierwszy tekst, pióra Jakuba Puziuka³, został poświęcony zagadnieniu wschodnioeuropejskiego modelu palenia tytoniu, a więc przy użyciu fajki złożonej, tzw. lulki. Autor zwrócił uwagę na fenomen, jakim była koegzystencja na terenie Rzeczypospolitej dwóch modeli palenia tytoniu, to jest wspomnianego już wschodniego i zachodniego (przy użyciu fajki jednorodnej). Materiały znane z wykopalisk świadczą o tym, że na znacznych terenach ówczesnej Rzeczypospolitej dominował pierwszy z wymienionych modeli, co można uznać za przejaw oddziaływań kulturowych płynących z południa Europy. Tekst uzupełnia mapa⁴ z „teoretycznym zasięgiem wschodniego modelu palenia tytoniu”. Kwestią istotną pozostaje jednak wyjaśnienie przynależności do wskazanych modeli obszaru tworzącego białą plamę na mapie znalezisk, a mianowicie południowego Mazowsza (na południe od Warszawy) i południowo-wschodniej Wielkopolski (na południe od Poznania i na wschód od Śląska). W dalszej części studium został przedstawiony rys historyczny rozwoju wschodniego typu palenia tytoniu oraz rozkwit związanego z nim rzemiosła fajczarskiego w Europie. Dowiadujemy się, że model ten od XVII wieku był znany na terenie wieloetnicznego Imperium Osmańskiego, skąd – w kolejnych stuleciach – moda na palenie przy użyciu lulki dotarła do krajów Europy Południowej i Środkowej. W XIX wieku produkcja fajek typu wschodniego zadomowiła się na terenie monarchii habsburskiej i państwa austro-węgierskiego. O znaczeniu Turcji w rozwoju produkcji fajczarskiej świadczyć może przytoczona przez autora terminologia, w tym rozpowszechniona także na terenie Rzeczypospolitej nazwa fajki złożonej, czyli lulka (tur. *lüle*). Z wykorzystaniem dorobku historiografii autor przedstawił też typologię europejskich fajek złożonych i ich chronologię. W podobnej konwencji zostały przygotowane kolejne części omawianego tekstu, w których zarysowano historię, rozwój rzemiosła i produkcji fajczarskiej oraz typologię i chronologię fajek złożonych z terenu Rzeczypospolitej. Niestety, podobnie jak w całej Europie, większość pozyskanych fragmentów fajek (głównie główek) z obszaru ziem polskich jest pozbawiona kontekstu archeologicznego, co znacznie utrudnia określenie chronologii. Sytuacja ta wynika zapewne ze sposobu realizacji prac wykopaliskowych na terenach miast, które niegdyś ograniczały się do nadzorów ukierunkowanych na rozpoznanie i zabezpieczenie najstarszych (średniowiecznych) obiektów i warstw kulturowych. Przez dziesięciolecia materiały nowożytnie traktowane były drugoplanowo lub wręcz w ogóle pomijane i dopiero w ostatnich latach częściej cieszą się zainteresowaniem archeologów.

■ 3 J. Puziuk, *Historia i archeologia wschodnioeuropejskiego modelu palenia tytoniu w okresie nowożytnym*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 13–37.

4 Ibidem, s. 36, ryc. 16.

W tekście autorstwa Berta van der Lingena⁵ omówiono zagadnienie pojawienia się wytwórczości fajczarskiej na terenie Niderlandów, przy czym w tym wypadku chodzi o zachodnioeuropejski typ fajek tzw. jednorodnych. Dowiadujemy się, że zwyczaj palenia tytoniu dotarł do Niderlandów z Anglii w 2. połowie XVI wieku, a został przeniesiony przez emigrantów religijnych i wojska najemne. W kolejnych stuleciach wskazywany obszar stał się głównym ośrodkiem wytwórczości fajczarskiej w tej części Europy. Omawiając chronologię, autor zwrócił uwagę na problem z datowaniem najstarszych znalezisk fajek (typ z tzw. ostrogą). Jest to efekt niewielkiej liczby znalezisk, choć znajdują się wśród nich te z warstw i obiektów zwartych (kloaki), datowanych dendrochronologicznie na koniec XVI wieku. Z wykorzystaniem materiałów o pewnej chronologii oraz źródeł pisanych, potwierdzających funkcjonowanie producentów fajek w poszczególnych ośrodkach, Bert van der Lingen wyróżnił i omówił siedem okresów wytwórczości fajczarskiej w Niderlandach – od końca XVI wieku po XX wiek. W dalszej części opisano proces produkcji fajek jednorodnych, w końcowej zaś – organizację dystrybucji i eksportu fajek niderlandzkich, także na teren Polski. Przekład z języka angielskiego został podzielony na podrozdziały chronologiczne i tematyczne, co ułatwia percepcję mnogości informacji. Tekst uzupełnia bogaty materiał ilustracyjny, w tym fotografie fajek jednorodnych z różnych okresów produkcji, narzędzi produkcyjnych ze zbiorów muzealnych, a także archiwalne zdjęcia wnętrza warsztatów.

Kolejny tekst, pióra Łukasza Gila⁶, to omówienie znalezisk fajek jednorodnych z obszaru obecnych ziem polskich. Nie ma on czytelnej konstrukcji, w związku z czym cechują go liczne powtórzenia i dygresje. Wątpliwości budzą też przyjęte ramy geograficzne opracowania. Przy opisywaniu procesów i zjawisk zachodzących w przeszłości (tu produkcja i dystrybucja fajek) powinno się jednak operować granicami krain historycznych wchodzących w skład obecnej Polski (np. Śląsk, Pomorze Zachodnie, Królestwo Polskie). Klucz geograficzny powinien być znaleźć odzwierciedlenie w konstrukcji studium, stając się podstawą prowadzenia analizy i sposobem porządkowania wniosków. W części wstępnej autor, niestety, nie określił założeń metodycznych ani celu pracy, brak tu również uwag na temat stanu badań, który zilustrowany mapą znalezisk fajek jednorodnych, powinien być punktem wyjścia do dalszej pracy. Zamiast tego z lektury tekstu dowiadujemy się o historii uprawy tytoniu na świecie,

■ 5 B. van der Lingen, *Wprowadzenie glinianych fajek tytoniowych i technologii ich wyrabiania w Niderlandach oraz uwagi na temat eksportu fajek do Polski*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 39–67.

6 Ł. Gil, *Zachodnioeuropejskie fajki jednorodne znajdowane na terenach obecnych ziem Polski*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 69–85.

sposobach jego konsumpcji i zastosowaniu, na podstawie literatury. Wątpliwości budzi też zasadność wyjaśnienia pochodzenia łacińskiego odpowiednika słowa tytoń (łac. *Nicotiana*), skoro – w tym wypadku – znacznie bardziej usprawiedliwione byłoby wskazanie, że słowo używane w języku polskim ma pochodzenie tureckie (*tütün* = dym)⁷. W nielicznych fragmentach poruszających sprawę stanu badań nad fajkami jednorodnymi z terenu Polski (te cechują sformułowania typu „we wcześniejszej literaturze”) trzeba autorowi wierzyć na słowo, gdyż brakuje odsyłaczy do literatury. W dalszej części tekstu przedstawiono historię rozwoju przemysłu fajczarskiego w Europie Zachodniej, a w ten kontekst niejako „wrzucono” wybrane zabytki odkryte na terenie obecnej Polski. Tymczasem to one, jak sugeruje tytuł, powinny być głównym przedmiotem analizy i wnioskowania. Znaczna część tego studium powiela też informacje, które można odnaleźć w innych tekstach omawianego zbioru, choć za to akurat trudno winić autora, który zapewne zapoznał się z całością dopiero po ukazaniu się książki drukiem.

Zagadnieniu wytwórczości fajek w Rościnie i Weissenspring, czyli w ośrodkach pierwotnie położonych na terenie Marchii Brandenburskiej, poświęcony jest tekst Joanny Dąbał⁸. W krótkim wprowadzeniu autorka przytoczyła podstawowe dane historyczne i geograficzne dla obu miejscowości oraz wyraźnie nakreśliła cel badań, którym była „próba syntezy dotychczasowych informacji dotyczących obu manufaktur”. Artykuł został przygotowany według określonego schematu, a zatem omówiono dzieje wytwórni w obu ośrodkach, wyniki badań archeologicznych, organizację produkcji, a następnie scharakteryzowano wyroby fajczarskie z analizą formalną i stylistyczną. Całość uzupełnia bardzo dobrze przygotowany materiał ilustracyjny. Tekst zamykają uwagi na temat dystrybucji fajek z wytwórni w Rościnie i Weissenspring. Autorka słusznie podkreśliła znaczenie uwarunkowań geopolitycznych (ekspansja państwa pruskiego), rolę głównych nadodrzańskich ośrodków handlowych (Frankfurtu nad Odrą i Szczecina) oraz transportu wodnego (rzecznego i morskiego). W kilku miejscach Joanna Dąbał akcentowała też potrzebę kontynuacji prac nad zagadnieniem wytwórczości fajczarskiej w obu ośrodkach. Wyznaczone na wstępie cele zostały osiągnięte, choć dla pełnego poznania znaczenia produkcji fajczarskiej obu wytwórni należałoby w kolejnych latach zbadać kwestię ich występowania (dystrybucji) na obszarach położonych na zachód od linii Odry, a zwłaszcza w sąsiedniej Brandenburgii, Meklemburgii i Pomorzu Przednim.

■ 7 *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1980, s. 787.

8 J. Dąbał, *Wytwórczość fajek w manufakturach w Rościnie i Weissenspring. Uwagi o dystrybucji produktów fajczarskich na terenie Polski*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 87–111.

Serię tekstów związanych bezpośrednio z miejscowością Zborowskie i funkcjonującą w niej fabryką fajek otwiera artykuł Barbary Papaj i Krzysztofa Bulli⁹ szkicujący dzieje regionu i miejscowości od czasów najdawniejszych po połowę XX wieku. Jednym z głównych zadań, jakie postawili sobie autorzy, było prześledzenie dziejów stosunków własnościowych we wsi. Tekst podzielono na podrozdziały chronologiczne, dzięki czemu zyskał on przejrzystą formę. W opisie najstarszych dziejów miejscowości i regionu (do wojny trzydziestoletniej) wykorzystano źródła archeologiczne i pisane. Niestety, Zborowskie zostało wymienione dość późno (lata 80. XVI wieku), stąd też najstarsze losy osiedla zostały zrekonstruowane na podstawie danych pośrednich, to jest dokumentacji o sąsiednich miejscowościach i przekazów ogólnych. W dalszej części odnajdujemy coraz więcej informacji o samej miejscowości (dużą wartość mają dane z urbarzy i źródeł o charakterze statystycznym), przez kilka stuleci wchodzącej w skład i dzielącej losy lublinieckiego klucza majątkowego. Dużym mankamentem tekstu jest brak mapy poglądowej z lokalizacją miejscowości i z oznaczeniem przywoływanych osiedli¹⁰.

Na kolejnych stronach omówiono dzieje fabryki w Zborowskim i podjęto próbę odtworzenia jej rozplanowania¹¹. Tu Barbara Papaj wykorzystала bogatą spuściznę źródeł pisanych, z których najstarsze pochodzą z 2. połowy XVIII wieku. Wartościowe jest sięgnięcie po archiwalia, to jest przekazy dotychczas niepublikowane, a pochodzące ze zbiorów Archiwów Państwowych we Wrocławiu i w Katowicach. Autorka, opisując historię manufaktury, zgodnie ze sformułowanymi we wstępie założeniami skoncentrowała się na kolejnych jej właścicielach, których możliwości i zdolności organizacyjne miały wpływ na losy fabryki. Dowiadujemy się, że zakład w Zborowskim należał do największych na Śląsku i działał niespełna 70 lat (1753–1818). Oprócz fajek przez pewien czas produkowano tu także naczynia fajansowe. Fragmenty dotyczące rozplanowania fabryki opracowano z wykorzystaniem źródeł kartograficznych i wyników badań wykopaliskowych. W tekście umieszczono starannie przygotowane przerysy map archiwalnych, w tym mapy Chrystiana Ludwika Augusta von Massenbacha (1796–1806) z przedstawieniem budynków fabryki ze

■ 9 B. Papaj, K. Bulla, *Zborowskie. Krótki rys historyczny regionu i miejscowości (od czasów najdawniejszych do połowy XX wieku)*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 113–139.

10 Jako takie mogły zostać wykorzystane archiwalne mapy obejmujące obszar na północ od Lublińca, m.in. Christiana Friedricha von Wrede z lat 1747–53 (Staatsbibliothek Berlin, Preussischer Kulturbesitz, sygn. N 1506, Band II, Blatt 9, 15), Urmeß-tischblatt z lat 20. XIX w. (Staatsbibliothek Berlin, Preussischer Kulturbesitz, sygn. N 729, Blatt 3026/5177, 3027/5178, 3087/5277, 3088/5278).

11 B. Papaj, *Śląska fabryka fajek w Zborowskim. Powstanie i funkcjonowanie manufaktury oraz próba odtworzenia jej rozplanowania*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 141–157.

szyłkowej fazy jej funkcjonowania. Na szkicu mapy katastralnej z końca XIX wieku naniesiono zaś wykopy archeologiczne, szkoda jednak, że nie zaznaczono na niej ich numerów (I/13, II/14 itd.), co ułatwiłoby lekturę tekstu.

Prawne i gospodarcze podstawy funkcjonowania fabryki w Zborowskim oraz dystrybucja produkowanych w niej fajek zostały omówione przez Krzysztofa Bullę¹². I w tym wypadku należy podkreślić, że wykorzystano materiały rękopiśmienne z Archiwum Państwowego we Wrocławiu (Zespół Archiwum Giełdy we Wrocławiu), a zwłaszcza dwie wersje przywileju dla fabryki (1771 i 1793). Dane z archiwaliów uzupełniono zbiorami praw śląskich i informacjami z dawnej prasy. Skrupulatna kwerenda pozwoliła autorowi zweryfikować wiele twierdzeń ze starszej literatury, a zamierzenie „wykazania, jak duży wpływ na powstanie i funkcjonowanie fabryki w Zborowskim oraz handel wyrobami miała pomoc króla i państwa pruskiego” zostało zrealizowane. Przywoływana dokumentacja świadczy o tym, że manufaktura, mająca szczególne znaczenie gospodarcze dla Królestwa Pruskiego, miała monopol na wytwarzanie i dystrybucję wyrobów fajczarskich na Śląsku (stąd wysokie cła dla produktów zagranicznych). Autor podkreślił również, że akty prawne odnoszące się do handlu i importu wyrobów fajczarskich mogą być przydatne przy datowaniu fajek pozyskiwanych w trakcie prac archeologicznych.

Krzysztof Bulla jest także autorem kolejnego tekstu, poświęconego mieszkańcom fabryki fajek w Zborowskim¹³. Zgodnie z podtytułem jest to studium genealogiczno-społeczne, w którym autor skoncentrował się na pochodzeniu pracowników manufaktury, ich zróżnicowaniu zawodowym, religii oraz powiązaniom rodzinnym. We wstępie omówiono dotychczasowy stan badań i wyliczono wykorzystane w opracowaniu materiały, w tym rzadko używane przez historyków rękopiśmienne księgi ślubów parafii w Lubecku, księgi metrykalne parafii w Molnej i innych parafii, także zagranicznych (Xanten, Uerdingen). Jak wykazał autor, pierwsi mistrzowie zostali bowiem sprowadzeni do Zborowskiego z fabryki w Xanten w księstwie Kleve (między Duisburgiem i Arnhem). Zasadniczą część artykułu stanowią biogramy rodzin i pojedynczych osób, które mieszkały na terenie fabryki (w sumie są to 73 nazwiska). We fragmencie omawiającym zróżnicowanie zawodowe pracowników Krzysztof Bulla wyszczególnił wiele profesji, i pośrednio, i bezpośrednio związanych z produkcją fajek, wraz z nazwami źródłowymi zawodów bądź wykonywanych prac.

■ 12 K. Bulla, *Śląska fabryka fajek w Zborowskim. Prawne i gospodarcze uwarunkowania funkcjonowania manufaktury oraz handlu jej wyrobami*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 159–181.

13 K. Bulla, *Mieszkańcy śląskiej fabryki fajek glinianych w Zborowskim. Studium genealogiczno-społeczne*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 183–227.

Tekst o dużej wartości poznawczej zamykają uwagi dotyczące warunków socjalnych, asymilacji i migracji pracowników fabryki. W podsumowaniu autor zwrócił uwagę na możliwość wykorzystania nazwisk zidentyfikowanych mistrzów z występującymi na fajkach sygnaturami dla doprecyzowania chronologii zabytków. Choć, jak podkreśla, akurat w przypadku Zborowskiego metoda ta bywa zawodna, gdyż na tutejszych wyrobach dominują trudne do rozszyfrowania oznaczenia literowo-cyfrowe.

W tekście pt. *Badania archeologiczne przeprowadzone 2013 i 2014 roku w miejscu funkcjonowania XVIII-wiecznej fabryki fajek glinianych w miejscowości Zborowskie (woj. śląskie, pow. lubliniecki)* Barbara Papaj sprawnie przedstawiła wyniki badań archeologicznych¹⁴. Studium ma bowiem formę obszernego i dobrze skonstruowanego sprawozdania, z omówieniem kolejnych sezonów prac wykopaliskowych, poszczególnych wykopów archeologicznych, odkrywek architektonicznych oraz wyników badań elektrooporowych i geomagnetycznych. Tekst uzupełnia bardzo dobrej jakości materiał ilustracyjny: zdjęcia, kolorowe plany wykopów, szkice rekonstrukcyjne. Zastosowanie różnych metod przy badaniu drewnianego budynku, który interpretowano jako pozostałość wytwórni fajek, jak i innych miejsc po dawnej fabryce, przyniosło wymierne, choć zaskakujące rezultaty. Prace wewnątrz domu, w tym badanie znajdującego się w nim urządzenia grzewczego, wykazały bowiem, że nie miał on związku z produkcją fajek, lecz pełnił funkcje mieszkalne (czworak). Z kolei analiza dendrochronologiczna próbek drewna pobranych z konstrukcji obiektu dowiodła, że powstał on z drzew ściętych 20 lat po likwidacji manufaktury.

Kolejny tekst, autorstwa Przemysława Nocunia, to omówienie znaczenia multidyscyplinarnych badań przy translokacji zabytkowych budynków do muzeów na wolnym powietrzu¹⁵. Autor widzi sens tego typu prac w przypadku wszystkich obiektów, szczególnie tych o domniemanych funkcjach specjalnych, a zatem na przykład budynku uznawanego za dawną wytwórnię fajek. Istotne znaczenie według Przemysława Nocunia ma prowadzenie takich czynności jeszcze przed przeniesieniem budynku w nowe miejsce. Pozyskane elementy dawnego wyposażenia mogą udzielić istotnych informacji na temat funkcji budynku i jego poszczególnych pomieszczeń. Badania wykopaliskowe i architektoniczne przy drewnianym domu ze Zborowskiego oraz analizy dendrochronologiczne próbek drewna konstrukcyjnego faktycznie dostarczyły kluczowych danych. Istotne znaczenie miały także studia porównawcze z dawną fabryką

■ 14 B. Papaj, *Badania archeologiczne przeprowadzone w 2013 i 2014 roku w miejscu funkcjonowania XVIII-wiecznej fabryki fajek glinianych w miejscowości Zborowskie (woj. śląskie pow. lubliniecki)*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 229–281.

15 P. Nocuń, *Drewniany dom ze Zborowskiego – przyczynek do dyskusji nad znaczeniem badań interdyscyplinarnych przed translokacją obiektów zabytkowych do muzeów na wolnym powietrzu*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 283–295.

w Weert (Limburgia). Informacje na temat konstrukcji pieców do wypału fajek pozwoliły wykluczyć możliwość pełnienia takiej funkcji przez urządzenie grzewcze w Zborowskim. Ekspertyzy specjalistów z zakresu dawnego budownictwa drewnianego i pogłębione studia porównawcze umożliwiły finalnie jednoznacznie uznać dom za mieszkalny czworak.

Najobszerniejszą część omawianego zbioru stanowi kolejny tekst Barbary Papaj, czyli opracowanie zabytków ruchomych pozyskanych w trakcie badań archeologicznych dawnej fabryki fajek w latach 2013 i 2014¹⁶. W krótkim wstępie zawarto podstawowe informacje na temat fajek jednorodnych, przydatności tych materiałów do datowania badanych stanowisk (nowożytnych warstw kulturowych) oraz omówiono literaturę. Autorka pochyliła się nad sprawą surowca używanego do wyrobu fajek i zagadnieniami dotyczącymi technologii produkcji (przygotowanie gliny, formowanie i wypał). Zasadniczym celem studium był jednak opis zabytków, próba ich klasyfikacji oraz, co istotne, zwrócenie uwagi na swoiste zdobienia fajek, typowe dla śląskiej manufaktury. Udział statystyczny poszczególnych kategorii zabytków, a w przypadku fajek także ich elementów składowych, bardzo dobrze zobrazowano kolorowymi diagramami¹⁷. Analizę wykonano w ramach kilku kategorii wyrobów fajczarskich (gładkie główki fajek, zdobione główki fajek, gładkie i zdobione cybuchy fajek itd.), omówiono typy i wzory. Barbara Papaj przygotowała też zestawienie oznaczeń umieszczanych na noskach główek fajek (88 sygnatur), wzorów spotykanych na cybuchach (40) i plastycznych motywów zdobniczych na główkach (12 typów). W drugiej części tekstu opisano inne przedmioty związane z produkcją fajczarską, a zatem pojemniki do wypału fajek, płytki do kontroli temperatury wypału, jak również kilka fragmentów lulek. Wyjątkowym eksponatem jest niewątpliwie gliniany przedmiot z negatywowym odciskiem pieczęci miasta Nysa. Zabytek zinterpretowano jako tłok pieczętny używany do fałszowania dokumentów. Należy podkreślić, że tekst zawiera bogaty materiał ilustracyjny – bardzo dobrej jakości zdjęcia i rysunki zabytków. W dużym zbliżeniu ukazano detale, to jest znaki, napisy i ornamenty na fajkach.

Krótkie podsumowanie autorstwa Barbary Papaj¹⁸ zbiera najważniejsze wnioski i ustalenia ze wszystkich tekstów omawianego tomu.

Rekapitulując, omawiana pozycja zasługuje na wysoką ocenę zarówno pod względem merytorycznym, jak i edytorskim. Wydaje się, że jest to

■ 16 B. Papaj, *Analiza materiału ruchomego pozyskanego w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2013 i 2014 roku w miejscu funkcjonowania XVIII-wiecznej fabryki fajek glinianych w miejscowości Zborowskie (woj. śląskie, pow. lubliński)*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 297–465.

17 Ibidem, s. 304, ryc. 6–8.

18 B. Papaj, *Podsumowanie*, [w:] *Śląska fabryka fajek...*, s. 467–470 (tłum. w jęz. angielskim: s. 471–474).

głównie zasługa Barbary Papaj – redaktorki naukowej i autorki niemal połowy tekstów zbioru. Tom jest wyróżniającą się pozycją – nowoczesnym kompendium dotyczącym tematyki niecieszącej się dużym zainteresowaniem polskich badaczy. Tytuł i podtytuł (*Wyniki badań, studia, konteksty*) wymagałyby jednak nieco innej konstrukcji, to jest układu kolejności tekstów. Trafniejszym wyborem byłby – w moim przekonaniu – porządek od rysu historycznego miejscowości i samej manufaktury po prezentację wyników badań. Przy zbiorze tekstów uwaga ta ma, oczywiście, charakter drugorzędny, gdyż wybór i kolejność lektury zależy od czytelnika. Dużą wartość poznawczą mają – moim zdaniem – teksty o wytwórczości fajczarskiej i sposobach palenia tytoniu w Europie Zachodniej i Wschodniej, a także syntetyczne opracowanie problemu produkcji fajek, w ważnych dla Europy Środkowej manufakturach, w Rościnie i Weissenspring. Interdyscyplinarny charakter studiów oraz wspomniane tło europejskie sprawiają, że książka wykracza poza ramy typowej monografii stanowiska lub obiektu. Należy odnotować, że fragmenty dotyczące dziejów wsi, fabryki czy mieszkańców przygotowane zostały rzetelnie. Zaprezentowane materiały i bogate zestawienie cytowanej literatury z pewnością mogą stać się punktem odniesienia do dalszych studiów nad zagadnieniem produkcji i dystrybucji fajek w tej części Europy. Namacalnym efektem zainteresowania badaczy obiektem w Zborowskim jest ocalenie go od rozbiórki i wykonanie repliki eksponowanej w Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”. Omawiany zbiór jest także cenną pochodnią danych dla badaczy i pasjonatów historii lokalnej, a wszak także od ich czujności i aktywności zależy los elementów dawnego krajobrazu kulturowego.

Publication review: *Silesian Clay Pipe Factory in Zborowskie. Research Outcome, Studies, Contexts*
edited by Barbara Papaj

In 2020, the publishing house of the Museum “Upper Silesian Ethnographic Park in Chorzów” published a book presenting the results of several years of work on pipe production in the village of Zborowskie, in the Lubliniec County. A starting point for the conducted studies were archeological excavations in the neighborhood of a historic building, which is considered to be a relic of a former pipe factory. The discussed publication is a collection of texts prepared in Polish, with short summaries in English. The interdisciplinary nature of the studies makes the book go beyond the scope of a typical monograph of a site or object. Materials presented in it and a rich compilation of the cited literature may also become a reference point for further studies on the issue of pipe production and distribution in this part of Europe, as well as a valuable source of information for researchers and enthusiasts of local history.

Keywords: clay pipes, Silesian pipe factory, Zborowskie, archaeological research